

سال نهم • پاییز و زمستان ۱۴۰۲ • شماره ۱۹

Biannual Journal of Islamic Psychology

Vol. 9, No. 19, Autumn & Winter 2024

مفهوم‌شناسی تعارض بین فردی در منابع اسلامی: مطالعه‌ای کیفی

محمدتقی عابدی*

حمید رفیعی هنر**

رحیم میردریگوندی***

چکیده

در حالی که بُعد اجتماعی انسان وابسته به روابط بین فردی اوست، اما سطوح بالای تعارض بین فردی، منجر به کاهش تعهد، افزایش مشکلات ارتباطی، کاهش رضایت شغلی و افزایش استرس می‌شود. درک صحیح از مفاهیم عمیق به‌کاربرده شده در منابع اسلامی مستلزم شناخت واژگان است. این پژوهش با هدف مفهوم‌شناسی «تعارض بین فردی» در منابع اسلامی (قرآن و حدیث) انجام شده است. بدین‌منظور برای یافتن مفاهیم متناظر، از روش کیفی تحلیل محتوا و برای تبیین ساختار مفهومی از روش معناشناسی زبانی و در بخش بررسی میزان مطابقت این مفاهیم، از روش «روایی محتوایی» استفاده شده است. با تشکیل حوزه معنایی تعارض در روابط بین فردی، ۳۰ مفهوم شناسایی و از این میان، ۲۳ مفهوم در بررسی روایی محتوا تأیید شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد مفاهیم مشیر به تعارض در روابط بین فردی در سه بخش مفاهیم حوزه شناختی، یعنی «منافسه»، «تضارب آرا»، «تفرقه»، «شفاق»، «اختلاف»، و مفاهیم حوزه عاطفی، یعنی «تنافر»، «نشوز»، «تفرقه»، «صراع»، و مفاهیم حوزه رفتاری تعارض کلامی، یعنی «مجادله»، «مشاجره»، «مراء»، «تناقض»، «خصومت»، «محاجه»، و غیرکلامی یعنی «مقاتله»، «تضارب»، «معارکه»، «معارضه»، «تضاد»، «عداوه»، «تنازع»، «اعراض» ترسیم‌پذیر است.

کلیدواژه‌ها: تعارض، روابط بین فردی، مفهوم‌شناسی، منابع اسلامی، حوزه معنایی.

* کارشناس ارشد روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران (نویسنده مسئول) m.emia0014@gmail.com

** استادیار گروه تربیت، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران

*** استادیار گروه روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران

مقدمه

تفاوت در دیدگاه‌ها، نیازها و اختلاف نظر در زندگی روزمره انسان‌ها وجود دارد. به عقیده بولتون^۱ (۱۳۸۱، ص ۲۹۰) تجربه تعارض بخشی از بودن انسانی است. زندگی انسان‌ها در دنیا همواره آغشته به تعارض با یکدیگر است و این اختلاف ناشی از طبیعت آنهاست. رد این را هم در هبوط آدم علیه السلام به زمین می‌بینیم که خداوند می‌فرماید: «ما به آنها دستور دادیم بر زمین فرود آید، در حالی که دشمن یکدیگر خواهید بود» (بقره: ۳۶؛ اعراف: ۲۴).

تعارض، به عنوان عاملی مؤثر در روابط انسانی، دو جنبه مختلف دارد. از یک سو می‌تواند منجر به فتنه‌ها، ناسازگاری‌ها و تنش‌هایی شود که به وحدت جامعه آسیب می‌زند؛ و از سوی دیگر می‌تواند همچون فرصتی برای پیشرفت و تقویت روابط افراد در جامعه استفاده شود، بدون اینکه کسی به ضرر دیگری باشد. تجسولد و پون^۲ (۱۹۹۳، ص ۱۲ و ۱۳) معتقد است تعارض سازنده سبب استحکام روابط، توافق و یادگیری خواهد شد.

بسیاری از ما به دلایل خوب یا بد از تعارض اجتناب می‌کنیم، زیرا از ترکیب‌های مختلفی مانند آسیب، از دست دادن رابطه، رد شدن، خودخواه دیده‌شدن، شکست، آزار رساندن به دیگری و صمیمیت می‌ترسیم (کریتنر و کینیک، ۱۳۹۳، ص ۳۷۵). شواهد پژوهشی نشان می‌دهد سطوح بالای تعارض بین فردی، منجر به کاهش تعهد، افزایش مشکلات ارتباطی، کاهش رضایت شغلی و افزایش استرس می‌شود که در نهایت زمینه را برای بروز رفتارهای ضد تولید فراهم می‌کند (مرتضوی و عرضی، ۱۳۹۶، ص ۵۸). در منابع اسلامی هم اشاره شده است که تعارض بین فردی هیبت و عظمت افراد را مخدوش می‌کند و باعث سستی و ناتوانی افراد^۳ (انفال: ۴۶)، تباه کردن برادری،^۴ بدبین کردن افراد به یکدیگر (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۰۰) و دشمنی و کینه‌توزی بین افراد می‌شود^۵ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۳۹۶). تعارض و دشمنی کردن با دیگران، هم‌زمان با به وجود آوردن مشکل برای تعامل با دیگران، عیب و بدی را آشکار می‌کند^۶ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲، ص ۲۱۱).

1. Bolton, R.

2. Tjosvold, D., & Poon, M.

۳. ﴿وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا﴾.

۴. «یا کمیل! ایاک والمرء فانک تغری بنفسک السفهاء إذا فعلت و تفسد الإخاء؛ یا کمیل! إذا جادلت فی الله تعالی فلاتخاطب إلا من یشبه العقلاء و هذا ضرورة؛ یا کمیل! هم علی کل حال سفهاء کما قال الله تعالی ألا إنهم هم السفهاء ولكن لا یعلمون».

۵. «سبب الشحنا کثرة المرء».

۶. «قال الصادق علیه السلام: إیاک و عداوة الرجال فإنها تورث المعرة و تبدی العورة».

در حالی که هلریگل و اسلوکم^۱ (۲۰۱۲، ص ۳۸۶) معتقدند تعارض بین فردی^۲ درک دو نفر از تضاد نگرش‌ها، رفتار یا اهداف ترجیحی‌شان است و به طور کلی زمانی است که دو یا چند نفر در تقابل با یکدیگرند (شرمهون و همکاران، ۲۰۱۰، ص ۲۳۳) اما کولتتر (۱۳۶۹، ص ۲۲۷) به جای «تعارض میان فردی» از اصطلاح «تعارض اجتماعی متقابل» استفاده می‌کند و معتقد است تعارض میان فردی مبین نظام روابطی است میان دو یا چند نفر که به دنبال رسیدن به اهدافی هستند که معمولاً تحت اوضاع و احوال حاکم، در آن واحد دست‌یافتنی نیست.

گری^۳ (۲۰۱۳، ص ۱۱۲) تعارض بین فردی را مبین اختلاف در اعمال و عقایدی تعریف کرده که پذیرفتنی نیست و این تعارض به اختلاف یا ناهماهنگی بین افراد با توجه به اهداف، ارزش‌ها یا نگرش‌هایشان اشاره دارد (همان، ص ۳۰۸). همچنین، رحیم^۴ (۲۰۰۱، ص ۱۰۴) به زمینه‌های مختلفی از تعارض بین فردی، از جمله کاری یا ارزشی و ادراکی میان افراد اشاره می‌کند. پولاک^۵ (۲۰۲۰، ص ۱۳) هم معتقد است چه بسا «تعارض»، وجود یا درک مانعی برای نیازها، ارزش‌ها یا اهداف اصلی فرد تعریف شود. تعارض بین فردی به طور خاص به زمانی اشاره دارد که انسان‌های دیگر مانع برآمده‌شدن نیازها یا اهداف یا تهدید آن می‌شوند.

مضامین و ویژگی‌های مختلف «تعارض بین فردی» به اشکال متفاوتی تعریف شده است. برخی افراد «تعارض» را با «اختلاف نظر» مترادف می‌دانند، در حالی که برخی دیگر آن را «رفتارهای متضاد یا خصمانه» تعبیر می‌کنند. برخی افراد این مفهوم را ترکیبی از احساسات منفی نظیر اضطراب، حسادت، ناامیدی و خشم می‌دانند. عده‌ای هم آن را برآیندی از همه اینها می‌پندارند (هارتویک و بارکی، ۲۰۰۴، ص ۴). از باب نمونه، دهرندورف^۷ (۱۹۵۸، ص ۳۵) «تعارض» را «وجود اختلاف» معرفی کرده است؛ جن و منیکس^۸ (۲۰۰۱) «تعارض» را «وجود تفاوت‌ها و ناسازگاری‌ها در خواسته‌ها» تعریف می‌کنند؛ وال و کالیستر^۹ (۱۹۹۵، ص ۲۳۸) «تضاد» را با «مداخله» مشخص می‌کنند و آن را فرآیندی می‌دانند که یک طرف متوجه می‌شود منافعش تحت

1. Hellriegel, D.; Slocum, Jr., J. W.

2. Interpersonal Conflict

3. Gary, R.

4. Rahim, M. A.

5. Pollack, J.

6. Hartwick, J.; Barki, H.

7. Dahrendorf

8. Jehn, K. A.; Mannix, E. A.

9. Wall Jr., J. A.; Callister, R. R.

تأثیر منفی طرف دیگر قرار می‌گیرد.

نگرش‌های دیگر نیز تعارض بین افراد را با بهره‌گیری از بیش از یک موضوع یا ویژگی مختلف، به شکل‌های متفاوتی، تفسیر می‌کنند، در حالی که هر یک از این ویژگی‌ها به تنهایی می‌تواند به عنوان حالتی تعارضی پژوهش و تحلیل شود؛ مثلاً فینک^۱ (۱۹۶۸، ص ۴۵۶) «تعارض» را به وجود تفاوت‌ها و ناسازگاری‌ها در هدف‌ها، منافع متقابل، خصومت‌های عاطفی و اختلاف نظر تعریف می‌کند. نمونه دیگر از این دیدگاه را مک و اسنایدر^۲ (۱۹۵۷) مطرح کرده‌اند که تعارض را به وجود آمدن مضامین یا ویژگی‌های مختلفی می‌دانند که در تضاد روان‌شناختی یا تعامل متضاد با یکدیگر قرار دارند؛ مثلاً هاگر و ویلموت^۳ (۱۹۸۵، ص ۲۳) «تعارض» را مبارزه آشکار بین حداقل دو طرف متصل به اهداف ناسازگار و مداخله طرف مقابل در دست‌یابی به اهداف خود تعریف می‌کنند.

با این حال، هارتویک و بارکی (۲۰۰۱) معتقدند سه مضمون «اختلاف نظر»، «مداخله» و «احساسات منفی» زیربنای توصیف چپستی «تعارض» اند و نشان‌دهنده سه بُعد شناختی، عاطفی و رفتاری «تعارض بین فردی» هستند. «اختلاف نظر» رایج‌ترین شناختی است که در پژوهش‌ها بررسی شده و زمانی به وجود می‌آید که طرفین باور دارند در ارزش‌ها، نیازها، علایق، نظرات، اهداف یا مقاصد تفاوت وجود دارد. در دومین حالت، تعدادی از رفتارهای مختلف، مانند مناظره، استدلال، رقابت، مانور سیاسی، خنجرزدن از پشت، پرخاشگری، خصومت یا تخریب ممکن است نمونه‌ای از تعارض بین فردی باشند، اما همواره به وجود تعارض اشاره نمی‌کنند. در نهایت، گرچه تعدادی از حالات عاطفی همراه با تعارض بین فردی وجود داشته، اما اغلب این احساسات منفی نظیر ترس، حسادت، خشم، اضطراب و سرخوردگی برای تشخیص تعارض بین فردی استفاده می‌شود (هارتویک و بارکی، ۲۰۰۴، ص ۵).

آشناختگی اصطلاحی و مفهومی در تعریف «تعارض بین فردی» ممکن است فهم دقیق آن را مختل کند. تنوع در استفاده از اصطلاحات می‌تواند توضیحات مفهومی را دچار کاستی کند یا به مشکلات مفهومی اساسی بینجامد (فینک، ۱۹۶۸، ص ۴۳۰). علاوه بر این، نظریه‌پردازان حل تعارض،

1. Fink, C. F.

2. Mack, R.W.; Snyder, R. C.

3. Hocker, J. L.; Wilmot, W. W.

مدل‌های پارادایماتیک خود را بر اساس مدل مفهومی و ارزش‌های فرهنگی غربی توسعه داده‌اند و راجع به ویژگی فرهنگی رویکردهایشان ابراز نگرانی کرده‌اند که ممکن است در توسعه مدل‌هایشان برای تعارض بین فردی، جهت‌گیری و دیدگاه‌های جایگزینی را نادیده گرفته باشند (کلمن و دویسیج، ۲۰۱۴، ص ۱۶). یکی از واضح‌ترین نشانه‌های این است که مدل‌های حل تعارض آنها اغلب در برآوردن نیازهای جوامع دینی، که ایدئولوژی‌ها و ارزش‌هایشان به نحو درخور توجهی با ایدئولوژی‌های فرهنگ غربی متفاوت است، شکست می‌خورند (برکوویچ، کرمنیوک و زارتمن، ۲۰۰۹). نقش دین، به‌ویژه به هنگام تعارض، اهمیت دارد، زیرا دین به عنوان نظام اعتقادات و اقداماتی که افراد را در جامعه به هم متصل می‌کند، تأثیر چشمگیری بر تفکر، عملکرد و درک افراد دارد (کادایفجی-اورلانا، ۲۰۰۳، ص ۲۶). پژوهش‌های نوظهور در زمینه حل تعارض بر اهمیت درک قدرت دین برای جنگ یا صلح تأکید دارد (ابونیمر، ۲۰۰۳). منابع دینی همچنین می‌توانند حس مشارکت و تعهد به وجود آورند و به سازگاری تشویق کنند و حتی رابطه‌ای متعارض را به رابطه‌ای صلح‌آمیز تبدیل کنند (ابونیمر، ۲۰۰۱، ص ۶۸۶).

قرآن کریم با فرمان «رابطوا» (آل عمران: ۲۰) فرد را از کنج عزت خارج می‌کند و به برقراری رابطه با سایر افراد جامعه فرمان می‌دهد. مراد از «رابطوا» این است که جامعه به سعادت حقیقی دنیا و آخرتش برسد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۹۲). از این رو سعادت دنیا و آخرت انسان در گروه روابط مطلوب اجتماعی است. لذا رسول اکرم ﷺ فرمودند: «با مردم بیامیزید، در اجتماعشان شرکت کنید و آنها را در کارها یاری دهید و منزوی نشوید و از جامعه کناره‌گیری نکنید» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۱۴).

بررسی پژوهش‌ها نشان می‌دهد پژوهشگران برای یافتن راهکارهای حل تعارض در منابع اسلامی، تلاش‌های متنوعی انجام داده‌اند، از جمله پژوهش‌های احمدی (۱۳۹۰)، یونس (۱۳۷۵)، کاظمیان (۱۳۹۱)، الویری (۱۳۹۲). اما این پژوهش‌ها به طور جامع به بررسی مفهومی و دامنه معنایی مرتبط با تعارضات بین فردی توجه نکرده‌اند. همچنین، برخی از پژوهش‌ها به طریق ناقص یا محدود تعداد اندکی از مفاهیم مرتبط را ذکر کرده‌اند، یا در نهایت از مفاهیم موجود در

1. Coleman, P. T.; Deutsch, M.
2. Bercovitch, J., Kremenyuk, V., & Zartman, I. W.
3. Kadayifci-Orellana, S. A.

پیشینه‌های دیگران بهره برده‌اند، از جمله پژوهش‌های ربانی (۱۳۹۳)، حجتی (۱۳۹۷)، رضاییان (۱۳۸۵) و پژوهش‌های مسعودی و میرزایی (۱۳۸۸).

با مرور پیشینه تحقیق در زمینه تعارض بین فردی می‌توان به کمبود پژوهش‌های مستقل و جامع در زمینه مفاهیم حوزه معنایی با رویکرد مناسب در منابع اسلامی پی برد؛ پژوهش‌هایی که حاوی مجموعه‌ای از مفاهیم زمینه‌ای برای گردآوری داده‌های قرآنی و روایی و در نتیجه تجزیه و تحلیل آنها در پژوهش‌های اسلامی مرتبط با تعارض باشد. از این‌رو لزوم تبیین ارتباط‌های موجود و تأیید آن از طرف متخصصان اسلامی احساس می‌شود.

برای پژوهش‌های تعارض بین فردی، اولین مرحله مفهوم‌شناسی و شناسایی مفاهیم اولیه است. فقدان مفهوم‌سازی و عملیاتی‌سازی سازه تعارض بین فردی، مقایسه نتایج مطالعات مختلف را دشوار می‌کند و مانع از تجمع دانش در حوزه تعارض می‌شود (هارتویک و بارکی، ۲۰۰۴، ص ۳). در پژوهش‌های تعارض بین فردی، شناخت درست از مفاهیم مرتبط با تعارضات می‌تواند به شناخت بهتری از این تعارضات و راه‌حل‌های مؤثرتری برای حلشان منجر شود. در واقع، بدون شناخت درست از مفاهیم، امکان تحلیل و بررسی صحیح موضوع مد نظر وجود ندارد. این پژوهش با هدف بررسی واژگانی طراحی شده است که به ناسازگاری و تعارض در منابع اسلامی اشاره می‌کنند، و دو پرسش اساسی دارد: ۱. کدام واژگان در منابع اسلامی به ناسازگاری و تعارض اشاره دارند؟ ۲. میزان روایی و اعتبار این واژگان به عنوان مفاهیم تعارض در منابع اسلامی چگونه است؟

روش پژوهش

این پژوهش به منظور مفهوم‌پژوهی تعارض بین فردی و استخراج مفاهیم مشیر به تعارض فردی از گزاره‌های توصیفی و تبیینی برگرفته از متون اسلامی، از طریق روش تحلیل محتوا^۱ انجام شد. برای تحلیل داده‌های آشکار و نهان در متون و مقوله‌بندی آنها از تحلیل محتوای کیفی^۲ و رویکرد تفسیری^۳ استفاده شد (بابی، ۲۰۱۱). به دلیل ساختار تعارض بین فردی از روش «معناشناسی» استفاده شده است. در مطالعات واژگانی، نظریه «حوزه معنایی»^۴ به عنوان یکی از نظریه‌های

1. Content Analysis

2. Qualitative Data Analysis

3. Interpretive Content Analysis

4. Babbie, E.

5. Semantic Fields

کارآمد بررسی شده که هدفش رسیدن به درک عمیق‌تری از واژه‌ها و چگونگی ارتباط بین آنها با یکدیگر است. بر اساس این نظریه، اشتراک در یک ویژگی می‌تواند عاملی برای طبقه‌بندی واژه‌ها در یک حوزه معنایی باشد. در نتیجه، روابط معنایی بین واژه‌ها از نظر شمول معنایی، هم‌معنایی و تقابل معنایی با استفاده از اصول معناشناسی زبانی بررسی می‌شود و در نتیجه مفاهیم و واژه‌های مترادف، متضاد، عام و خاص، اصلی و فرعی، همگرا و واگرا، تک‌کانونی و چندکانونی از هم جدا می‌شوند (شجاعی و همکاران، ۱۳۹۳). برای تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی، از روش مقوله‌بندی بابی (۲۰۱۱) بهره گرفته شد. در این فرآیند، داده‌های به‌دست آمده ابتدا خلاصه می‌شود، سپس مفاهیم استخراج می‌گردد و در نهایت نتایج و استنتاج‌های به‌دست آمده بیان خواهد شد (سرمد و همکاران، ۱۳۸۰، ص ۲۰۷).

در ادامه، برای اعتبارسنجی استنباط‌ها از منابع، از روش «روایی محتوایی»^۱ استفاده شده است. در این روش، میزان توافق و هم‌دیدگاهی میان محققان درباره مفاهیم شناسایی شده ارزیابی شده است. اصلاح «روایی» به میزان توانایی ابزار در اندازه‌گیری مد نظر اشاره دارد و روایی محتوایی هم نشان‌دهنده میزان ارتباط ابزار با موضوعات تحت بررسی است (شولتز، ویتنی و زیکار، ۲۰۲۰^۲، ص ۸۵).
 جامعه متنی پژوهش در بخش حوزه معنایی: مفهوم «جامعه» در این بخش برگرفته از تحقیقات پیشینه پژوهش‌ها، متون کتب لغت انگلیسی، عربی و فارسی، نرم‌افزارهای لغت مانند قاموس نور، سایت‌های معتبر لغت مانند المعانی و بریزیت، و همچنین بررسی معانی لغات در قرآن و منابع روایی است.

جامعه آماری پژوهش در روایی محتوایی: از کارشناسانی با تخصص در حوزه فهم و استنباط منابع اسلامی و روان‌شناسی استفاده کرده‌ایم؛ کارشناسانی که هم تحصیلات حوزوی داشتند و هم مدرک تخصصی روان‌شناسی. از ایشان خواستیم به مفاهیم شناسایی شده امتیازی از ۱ تا ۴ بدهند. نمونه‌گیری در این تحقیق به صورت در دسترس و هدفمند بود؛ هم در بخش جمع‌آوری داده‌ها و هم در بخش روایی که هفت متخصص علوم انسانی نظر داده‌اند. افراد ذکر شده از مراکز علمی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، پژوهشگاه قرآن و حدیث، مرکز اخلاق و تربیت و

1. Content Validity

2. Shultz, K. S.; Whitney, D. J.; Zickar, M. J.

دانشگاه معارف انتخاب شدند. ویژگی جمعیت‌شناختی‌شان در جدول ۱ نمایش داده شده است.

جدول ۱: ویژگی جمعیت‌شناختی گروه نمونه در روایی محتوایی (n=7)

ویژگی	وضعیت	تعداد	درصد
تحصیلات حوزوی	سطح چهار و درس خارج	۷	۱۰۰
تحصیلات دانشگاهی	دکتری	۵	۷۱/۴
	دانشجوی دکتری	۲	۲۸/۵
رتبه علمی	استادیار	۵	۷۱/۴
	سایر	۲	۲۸/۵

یافته‌های پژوهش

الف. تشکیل حوزه معنایی

ابتدا برای مفهوم‌پژوهی بهتر «تعارض بین فردی» به شناسایی واحدهای تحلیلی نیازمندیم. بدین منظور از رویکرد حوزه معنایی بهره گرفتیم.

حوزه معنایی تعارض بین فردی

به منظور بررسی مفهوم «حل تعارض در روابط بین فردی»، ابتدا به منابع انگلیسی و روان‌شناسی مراجعه کردیم تا تعبیّرات مختلف مطرح‌شده درباره این مفهوم را بررسی کنیم. سپس، با توجه به اطلاعات به‌دست‌آمده، به منابع عربی مراجعه کردیم و با انجام معادل‌یابی و مفهوم‌شناسی، به سی مفهوم اصلی دست یافتیم. بدین منظور به جز بیان یک تعریف از کتب لغت، هر مفهوم، جداگانه، در بخش‌های مختلف بررسی شد تا ابعاد گوناگون و دیدگاه‌های مختلفی که اطرافش را تشکیل می‌دهند، به‌دقت بررسی شود. در ادامه، هر مفهوم به قرآن و روایات عرضه شد تا معانی روایی هم به دست آید.

حوزه معنایی «تعارض بین فردی» در لغت، سی مفهوم «صراع»، «اختلاف»، «مناوشه»، «تنازع»، «تناقض»، «معارضه»، «تسافر»، «عداوت»، «مشاجره»، «اعراض»، «مجادله»، «شقاق»، «خصومت»، «تفرقه»، «تضاد»، «مراء»، «محاجه»، «منافسه»، «نشوز»، «تضارب»، «معارکه»، «مقاتله»، «انتقاد»، «فتنه»، «رقابت»، «صدود»، «تنش»، «کشمکش»، «تعارض» و «ستیز» است که به عنوان مفاهیم اولیه مشیر به «تعارض بین فردی» در منابع اسلامی شناسایی شد.

واژگان نزدیک و مرتبط با «تعارض» در منابع اسلامی

از بررسی کتب لغت و اصطلاح‌شناسی در باب تعارض بین فردی و واژگان و مفاهیم در حوزه معنایی به دست آمد که نتایج مربوط به حوزه معنایی تعارض بین فردی در جدول ۲ ترسیم شده است.

جدول ۲: حوزه معنایی تعارض بین فردی در کتب لغت و اصطلاح

بُعد روان‌شناختی	اصطلاح	مفهوم	متون لغت	واژه
شناختی	ناسازگاری بین افراد بر سر چیزی یا موضوعی که موجب بی‌اعتنایی و جدایی افراد خواهد شد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۹۴).	مخالفت‌کردن	ضد اتفاق والاستواء (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۵۴؛ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۲۴)	اختلاف
	اختلاف و دشمنی میان فردی که به جدایی ختم می‌شود (ابن‌زهرة، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۵۳).	شکاف و مشقت	الشَّقَاقُ العداوة بین فَرِیقَینِ وَالْخِلَافُ بین اثْنِینِ (زهري، ۱۴۲۱، ج ۸، ص ۲۰۵)؛ الشُّقَّةُ: النَّاحِیةُ الَّتِی تَلْحَقُکَ المَشَقَّةُ فی الوِصُولِ إِلَیْهِ (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۴۵۹)؛ هو الانْفِرَاجُ المَطْلُوقُ (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۶، ص ۱۱۳)	شقاق
	رقابت یا کوشش برای همانندشدن با مردمان بافضیلت و پیوستن به آنها (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۱۸)	رقابت و کوشش	المُبَارَاةُ فی الکَرَمِ (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۱۱۸)؛ رقابت و هم‌چشمی (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۸۹۲)	منافسه
عاطفی	دورشدن قلب‌ها، عواطف، اعتقادات و باورها از یکدیگر	جداشیدن، پراکنده‌شدن و فاصله‌گرفتن	الفَرْقُ: خِلافُ الجِمعِ (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۲۹۹)؛ تَفَرُّقٌ: بَدَدَةٌ وَ أَخَذَ حَقَّهُ بِالتَّفَارِیقِ (فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۳۷۳)؛ تَفَارَقَ القُومُ وافترقوا (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۷۷)	تفرقه
	احساس نسبتاً پایدار بیزاری یا نوعی خصومت فعال	سیر و حرکت اما با کراهت و انزجاج	التَّنْفَرُأی التَّنْفَرُوقُ (زیب‌دی، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۴۵۷)؛ غیرمتناغم (بعلبکی، ۲۰۰۸، ص ۶۹۸)؛ از چیزی دورشدن و به سوی دیگر حرکت‌کردن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۱۷)؛ ناراحت‌شدن (فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۲۴۰)	تنافر

روان‌شناختی	بُعد	اصطلاح	مفهوم	متون لغت	واژه
		سرکشی و سرپیچی از انجام‌دادن وظایف شرعی در قبال همسر (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۰۶).	تحرك في ارتفاع	الْمَتْنُ المَرْتَفِعُ مِنَ الْأَرْضِ (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۴۱۷)؛ المكان المرتفع (جسوهري، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۸۹۹)؛ تحرك في ارتفاع (مصطفوي، ۱۴۳۰، ج ۱۲، ص ۱۳۷)	نشوز
		ناهماهنگی روانی ناشی از تضادهای درونی افراد که اراده آنها را کنترل می‌کند (بعلبکی، ۲۰۰۸ و بریزیت).	به خاک افکندن	صَرَغَ أَيْ: طرَحَهُ بِالْأَرْضِ (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۹۹)	صرع
رفتاری		صورتی از کنش متقابل که در آن دو یا چند نفر می‌کوشند یکدیگر را از سر راه بردارند، خواه با نابودکردن و خواه با بی‌اثرکردن طرف دیگر (ایزدی، ۱۳۷۹، ص ۱۶).	کنــــــدن و اختلاف‌داشتن	نزعت الشيء من مكانه (ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۴۱۵)؛ تخاصم و مجادله (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۴۷۶)	تنازع
		ناسازگاری کلامی بین افراد	شکستن چیزی	نَقَضُ الْبِنَاءِ وَالْحَبْلِ الْعَهْدِ (جوهري، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۱۱۰)؛ ضَدَّ الْإِبْرَامَ (ابن‌سیده، ۱۴۱۲، ج ۶، ص ۱۷۸)	تناقض
		اختلاف و خصومت بین دو نفر که مانع پیوند میان آن دو می‌شود (هلریگل، ۲۰۱۲، ص ۵۹۲).	اختلاف‌داشتن	قراردادن شیء در مرئنا و منظر (مصطفوي، ۱۴۳۰، ج ۸، ص ۱۱۰)؛ تعارض الرجلاں ای اختلافا (معلوف، ۱۴۱۵، ص ۴۹۸)؛ مقابله‌کردن (عمید، ۱۳۶۲، ص ۲۶۸)	تعارض
		بی‌توجهی به چیزی با هدف دورشدن از آن (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۱۷۴)	روی گردانیدن پشت‌کردن	خلاف الطول (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۳۷۱)؛ أَعْرَضَ فَلَانٌ، أَيْ ذَهَبَ عَرَضًا وَ طَوَلًا (جوهري، ۱۳۷۶)؛ أَعْرَضَ الشَّيْءُ: بَدَأَ عَرَضُهُ وَ عَرَضَتْ الْعَوْدُ عَلَى الْإِنَاءِ (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۹۹)	اعراض
		مشاجره و درگیری لفظی بین افراد (بریزیت)	تناول و گرفتن	تناول واخذ (قرشی، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۱۳۰)؛ شاجر (بعلبکی، ۲۰۰۸، ص ۱۱۴)	مناوشه
		دشمنی در حق کسی یا با	تجاوز و گذشتن	الحُضْرُ (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۳۱)؛	عداوت

روان‌شناختی	بُعد	اصطلاح	مفهوم	متون لغت	واژه
		چیزی که در رفتار خصوصت‌آمیز بروز می‌کند.	از حد	تجاوز الی حقوق آخرین (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۸، ص ۷۵)؛ دشمنی و روی‌گردانی (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۶۰۱)	
		حالتی از نزاع کلامی بین افراد که اغلب شنونده نمی‌فهمد این چه می‌گوید و آن دیگری چه می‌گوید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۴۰۵).	نزاع و درهم‌آمیختن	مُشَاجَرَةٌ: إِذَا أَكَلَتِ الشَّجَرَ (شیبانی، ۱۹۷۵، ج ۲، ص ۱۲۷)؛ تشاجروا: اختلفوا (زمخشری، ۱۹۷۹، ص ۳۲۱)؛ مُشَاجَرَةٌ: نَارَغَهُ وَ خَاصَمَهُ (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۹)	مشاجره
		بحث و مناظره به منظور غلبه یافتن خواه به حق باشد یا باطل (مظفر، ۱۳۶۶، ص ۳۳۱)	الاستحکام فی امتداد	الجِدَلُ: شِدَّةُ الْفُتُلِ (مهنا، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۷۱)؛ الْمُخَاصَمَةُ وَالْمَدَافَعَةُ (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۳۳۶)؛ الْمُنَازَعَةُ وَالْمُخَاصَمَةُ وَالْمُخَاصَمَةُ وَالْمُخَاصَمَةُ (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۱۰۲)	مجادله و جدال
رفتاری		اعتراض به سخن دیگری، اظهار نقص در آن به هدف تحقیر و اظهار برتری (نراقی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۳۷۷).	دودل‌بودن و تردید در کارها	النَّاقَةُ الْغَزِيْرَةُ الدَّرَّ (ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۳۲۳)؛ الْمِرْيَةُ: الشُّكُّ (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۶، ص ۲۴۹۱)؛ مَارَيْتُ الرَّجُلَ أُمَارِيَهُ مِرَاءً أَيْ جَادَلُ (ابن اثیر، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۳۲۲)	مراء
		بیان آشکار تعارض لفظی با دیگران با قصد استیفای حق یا تحمیل مال؛ نزاع و مشاجره بین طرفین به جهت مالی یا استیفای حق (میرزایی، ۱۳۹۰، ص ۹۰)	نزاع و دشمنی	النَّحْوَمَةُ: الْجِدَلُ (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۱۸۰)؛ الْمُنَازَعَةُ (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۸۷)؛ أَنْ يَتَعَلَّقَ كَلٌّ وَاحِدٌ بِخَصْمِ الْآخَرِ، أَيْ جَانِبِهِ وَأَنْ يَجْذِبَ كَلٌّ وَاحِدٌ خُصْمَ الْجَوْلِقِ (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۸۴)	خصومت
		تعارض شدید بین افراد، به گونه‌ای که هر فرد مانع رسیدن دیگری به خواسته‌هایش می‌شود (شفیعی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۲۱۰).	مخالفت شدید	تَضَادُّ الشَّيْئَانِ أَيْ مَخَالَفَا (زمخشری، ۱۹۷۹، ص ۲۶۶)؛ تَضَادًّا [ضدًّا] الرَّجُلَانِ (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۲۳۴)؛ تَخَالَفَا (حیدری، ۱۳۸۱، ص ۴۴۰)؛ هُوَ الْمَخَالَفُ الشَّدِيدُ بِحَيْثُ لَا يَكُونُ تَوَافُقٌ وَ تَجَمُّعٌ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ مَا يَقَابِلُهُ (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۷، ص ۱۹)	تضاد

روان‌شناختی بُعد	اصطلاح	مفهوم	متون لغت	واژه
خصوصیت میان دو یا چند نفر که هر کس می‌خواهد حجت و راه روشن دیگری را رد کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۱۹).	مجادله و احتجاج و اعتراض	مُحَاَجَّةٌ وَ حِجَاجًا: جدله (موسی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۴۷)؛ احتجاج و اعتراض (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۳۱۱)؛ مُحَاَجَّةٌ حَتَّى حِجَّتَهُ أَى غَلَبَتْهُ بِالْحِجِجِ التِّى أَدْلِيَتْ بِهَا (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۳، ص ۲۵۱)	مواجهه	
بازداشتن افراد از ناسازگاری به واسطه کتک‌کاری (واردکردن درد).	زدن دو چیز بر هم	إِيقَاعُ شَىءٍ عَلَى شَىءٍ (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۰۵)؛ تشاجر، تعارض، اختلاف (بعلبکی، ۲۰۰۸، ص ۲۳۹)	ضرب	
زد و خورد و ناسازگاری رفتاری بین افراد	مالیدن، گوشمالی دادن و خراشیدن	و عَارَكَ أَى شَاجِرَ (بعلبکی، ۲۰۰۸، ص ۷۳۴)؛ عَارَكَ زَيْدٌ سَعْدًا (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۵۹۴)	معارکه	
پیکار طرفینی جلوگیری از تعارض رفتاری با حذف طرف درگیر (نیلی‌پور، به نقل از ربانی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۱)	از بین رفتن زندگی (ازاله روح از بدن)	ازالة الروح عن الجسد کالموت (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۰۵)؛ أماته بضرپ (ازهری، ۱۴۱۲، ج ۹، ص ۶۲)؛ يقابل الحياة (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۹، ص ۲۱۳)	مقاتله	

بر اساس جدول ۲، حوزه معنایی تعارض بین فردی شامل تعارض در حوزه‌های شناختی، عاطفی، هیجانی و رفتاری است. در ادامه پژوهش، با هدف درک و تبیین این مفهوم، تعارض بین فردی در قرآن و منابع روایی را مفهوم‌شناسی کردیم. نتایج این بررسی در جدول ۳ درج شده است. جدول ۳: حوزه معنایی تعارض بین فردی در منابع اسلامی و ابعاد روان‌شناختی

روان‌شناختی بُعد	مفهوم	معنا	متون روایی	واژه
عاطفی	بیزاری عاطفی	گروه و دسته ناراحت شدن و فاصله‌گرفتن	﴿وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفْرًا مِّنَ الْجِبِّ﴾ (احقاف: ۲۹) ﴿مَا زَادَهُمْ إِلَّا نُفُورًا﴾ (فاطر: ۴۲)	تنافر
		مخاصمه و مفاخره	عَرَّجُوا عَنْ طَرِيقِ الْمُنَافَرَةِ (موسی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۴۵)	
		خصوصیت ناشی از عاطفه	إزالة الرواسی أسهل من تألیف القلوب المتنافرة (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۱۱)	

روان‌شناختی	بُعد	مفهوم	معنا	متون روایی	واژه
		ناسازگاری بین دو نفر	شکاف بین دو نفر	﴿الَّذِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ﴾ (نساء: ۳۴)	نشوز
		نفر	سرکشی از اطاعت	النشوز العصبان والاستكبار عن الطاعة (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۳۴)	
		تعارض منجر به جدایی	طغیان	﴿وَإِنَّ امْرَأَةً خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا﴾ (نساء: ۱۲۸)	تفرقه
		گروه جداشده	تعارض شدید	﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ (آل عمران: ۱۰۳)	
		جداکردن میان دو چیز	گروه جداشده	﴿وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُؤُونَ أَلْسِنَتَهُمُ﴾ (آل عمران: ۷۸)	
		رقابت	جداکردن میان دو چیز	﴿وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ﴾ (بقره: ۲ و ۷۷)	
شناختی		رقابت	رقابت	﴿وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾ (مطففين: ۲۶)	منافسه
		آرزومندی	رقابت	لا تنافس في مواهب الدنيا فان مواهبها حقيرة (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۵۲۲)	
		کوشش	کوشش	المؤمن في الدنيا غريب لا يجزع من ذلها ولا يتنافس أهلها في عزها (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۷۰)	
		تعارض اندیشه	زد و خورد	اضربوا بغض الرأي ببغض يتوَلَّدُ مِنْهُ الصَّوَابُ (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۹۱)	تضارب
		رد و بدل	زد و خورد	إمخضوا الرأي مخض السقاء يُنتج سدید الآراء (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۲۷)	آرا
		تضارب	تضارب	مَنْ اسْتَقْبَلَ وَجْهَ الْآرَاءِ عَرَفَ مَوَاقِعَ الْخَطْبَا (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۲۲)	
		ناسازگاری شدید	شکافتن	﴿ثُمَّ سَفَقْنَا الْأَرْضَ سَفَا﴾ (عس: ۲۶)	شفاق
		کشمکش شدید	کشمکش شدید	﴿لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾ (بقره: ۱۷۶)	
		دشمنی طرفینی	دشمنی طرفینی	﴿وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا﴾ (نساء: ۳۵)	

واژه	متون روایی	معنا	مفهوم	بُعد روان‌شناختی
اختلاف	﴿لِيَخْخَكُمْ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ﴾ (بقره: ۲۱۳) ﴿مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ﴾ (روم: ۲۲)	تفارق داشتن تفاوت داشتن	ناسازگاری بین مردم	
مجادله	﴿مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ وَالرَّيْتُونَ وَالرِّمَّانَ﴾ (انعام: ۱۴۱) وَإِنَّ الْأَخْتِلَافَ وَالنِّسَاءَ وَالنَّسَائِعَ وَالنَّسَائِطَ مِنْ أَمْرِ الْعَجْزِ وَالصَّغْبِ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۰، ص ۱۲۶) ﴿يَجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ﴾ (هود: ۷۴) ﴿يَجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَمَا تَبَيَّنَ﴾ (انفال: ۶) ﴿وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الدِّينِ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ﴾ (نساء: ۱۰۷ و ۱۰۹)	گونگون کشمکش و پشت هم اندازی خصوصیت جدل و نزاع دفاع	مناظره	رفتاری
مشاجره	﴿وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾ (بقره: ۱۹۷) ﴿حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكُمْ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ﴾ (نساء: ۶۵) ایاکم و ما شجر بین أصحابی (ابن اثیر، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۴۴۶)	با کسی کاویدن خصوصیت و نزاع اختلاف	نزاع کلامی بین افراد	
مراء	أَنْ تُشْرِكَ الْمَرْءَ وَإِنْ كُنْتَ مُحِقًّا (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۹۶) ایاکم والمرءة والخُصومة (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۰۰) لا تُمارينَ حليما ولا سفيها (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸، ص ۴۰۶)	جدل ستیز مجادله	جدل به قصد اهانت	
تناقض	﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا﴾ (نحل: ۹۲) ﴿وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ﴾ (رعد: ۲۰) انه لا يجوز التناقض بين أخبار الأئمة <small>عليهم السلام</small> و أقوالهم (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۹)	شکستن ظاهری یا معنوی مغایرت و منافات	ابطال کلام دیگری	
خصوصیت	ایاکم والخُصومات، فَإِنَّهَا تُورِثُ الشَّكَّ وَتُخَيِّطُ الْعَمَلَ (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۲۷) النزاع والعداوة (البلاذری، ۱۹۹۶، ج ۲، ص ۳۵۳ و ۳۵۴)	مشاجره دشمنی	تعارض لفظی	
محتاجه	﴿فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسَلَّمْتُ وَجْهِي لِلَّهِ﴾ (آل عمران: ۲۰) وَالَّذِينَ يَحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ (شوری: ۲۰)	احتجاج مجادله و ستیز	ستیز با احتجاج	

واژه	متون روایی	معنا	مفهوم	بُعد روان‌شناختی
ضرب	<p>﴿وَاهْبُجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ﴾ (نساء: ۳۴): ﴿فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا﴾ (بقره: ۷۳)</p> <p>اضربوها علی النفرار ولا تضربوها علی العثار (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۵۳۷)</p> <p>اضربوا النساء علی تعلیم الخیر (ابن اشعث، بی تا، ص ۹۴)</p>	<p>زدن چیزی به چیزی</p> <p>یا با دست</p> <p>زدن به قصد</p> <p>جلوگیری از سرکشی</p> <p>زدن برای تأدیب</p>	<p>تنبیه بدنی</p>	
تنازع	<p>﴿وَالْتَازِعَاتِ غَرْقًا﴾ (نازعات: ۱)</p> <p>﴿فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ﴾ (نساء: ۵۹): ﴿فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ﴾ (طه: ۶۲)</p> <p>التنازع هو الاختلاف و هو من النزاع نوع من القلع كأن المتنازعين ينزع كل منهما الآخر عما هو فيه (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۹، ص ۹۳)</p>	<p>کندن</p> <p>مجادله</p> <p>برکندن یکدیگر</p>	<p>برداشتن یکدیگر از سر راه</p>	
عداوه	<p>﴿فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوِّكُمْ﴾ (نساء: ۹۲): ﴿جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ﴾ (فرقان: ۳۱)</p> <p>﴿فَلَمَّا لَهْمُ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ﴾ (نساء: ۴)</p>	<p>دشمنی</p> <p>تجاوز</p>	<p>دشمنی و تجاوز</p>	
تضاد	<p>﴿يَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا﴾ (مریم: ۸۲)</p> <p>أَنْتَ الَّذِي لَا ضِدَّ لَكَ فَيَعَايَنُكَ (علی بن حسین، ۱۳۹۴، دعای ۴۷)</p>	<p>مخالفت و دشمن</p> <p>دشمن</p>	<p>مخالفت شدید</p>	
تعارض	<p>إذا اقتضى أحدهما خلاف ما اقتضى الآخر (حمیری، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۴۵۰۸)</p>	<p>مخالف بودن دو چیز</p>	<p>تنافی داشتن دو چیز</p>	
اعراض	<p>﴿فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ﴾ (نساء: ۶۳)</p> <p>﴿تَرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ﴾ (انفال: ۶۷)</p> <p>﴿فَأَعْرَضَ عَنْهَا وَنَبِيٌّ﴾ (کهف: ۵۷): ﴿مَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي﴾ (طه: ۱۲۴): ﴿وَهُمْ فِي عَفْوٍ مُّعْرِضُونَ﴾ (انبیاء: ۱)</p>	<p>بی توجهی</p> <p>متاع دنیا</p> <p>کناره گیری و بی‌اعتنایی</p>	<p>روی گرداندن</p>	
مقاتله	<p>﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً﴾ (بقره: ۱۹۳)</p> <p>﴿فَاتْلُوهُمْ اللَّهُ أَنْ يُوَفِّكُونَ﴾ (توبه: ۳۰)</p> <p>﴿أَنْ يَقَاتِلُوكُمْ أَوْ يَقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ﴾ (نساء: ۹۰)</p>	<p>کشتن</p> <p>لعنت کردن</p> <p>جنگیدن با همدیگر</p>	<p>تعارض شدید و از بین بردن طرفین</p>	

روان‌شناختی	بُعد	مفهوم	معنا	متون روایی	واژه
	درافتادن و به خاک افکندن	غلبه‌یافتن و کشتی‌گرفتن	سَأَلْتُهُ عَنِ الْمُخْرَمِ هَلْ يَضْلُحُ لَهُ أَنْ يَصْرَعَ قَالَ لَا يَضْلُحُ مَخَافَةَ... (عریضی، ۱۳۶۸، ص ۱۱۸)	صرع / اصراع	
	به خاک افکندن		فَكَمْ مِنْ حَرِيصٍ عَلَى الدُّنْيَا قَدْ صَرَعَتْهُ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۵۳)		
	درافتادن		مُتَّحَوِّلِي عَنْ صِرْعَتِي إِلَيَّ تَجَاوُزِكَ (علی بن حسن، ۱۳۹۴، ص ۷۶)		
	درافتادنی که بلند کردی		كَمْ مِنْ ظَلَمٍ حَسَنٍ حَقَّقْتَ، وَعَدَمٍ جَبْرَتٍ، وَصِرْعَةٍ أَعْتَشْتَ (علی بن حسن، ۱۳۹۴، ص ۲۲۴)		
مناوشه	درگیری بین دو نفر	برخورد با یکدیگر	تدانی الفریقین و أخذ بعضهم بعضاً فی القتال (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۴۵۷)		

چنان‌که در جدول ۳ مشخص است، مفاهیم مشیر به تعارض بین فردی در منابع اسلامی در سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری به کار برده شده است.

ب. روایی محتوایی سی مفهوم حوزه معنایی تعارض بین فردی

در این بخش به سراغ کارشناسان خبره رفتیم و درخواست کردیم بر اساس حوزه معنایی «تعارض بین فردی» در کتب لغت، با اختصاص عدد از ۱. «غیر مرتبط» تا ۴. «کاملاً مرتبط»، قرابت این مفاهیم را با «تعارض بین فردی» در منابع اسلامی تعیین کنند. همچنین، تقاضا کردیم اگر واژه دیگری مد نظرشان است با ذکر اولویت معرفی کنند. میزان محاسبه‌شده هر مفهوم در جدول ۴ درج شده است.

حداقل مقدار پذیرفتنی برای شاخص CVI برابر با ۰/۷۹ است و اگر شاخص CVI کمتر از این مقدار باشد، آن مفهوم حذف می‌شود (فتحی آشتیانی و همکاران، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۷-۳۰)؛ بنابراین، با لحاظ این قانون، مفاهیم «انتقاد»، «رقابت»، «تفرقه»، «فتنه»، «تنش»، «استیز»، و «کشمکش» حذف، و ۲۳ مفهوم مرتبط دیگر تأیید شدند.

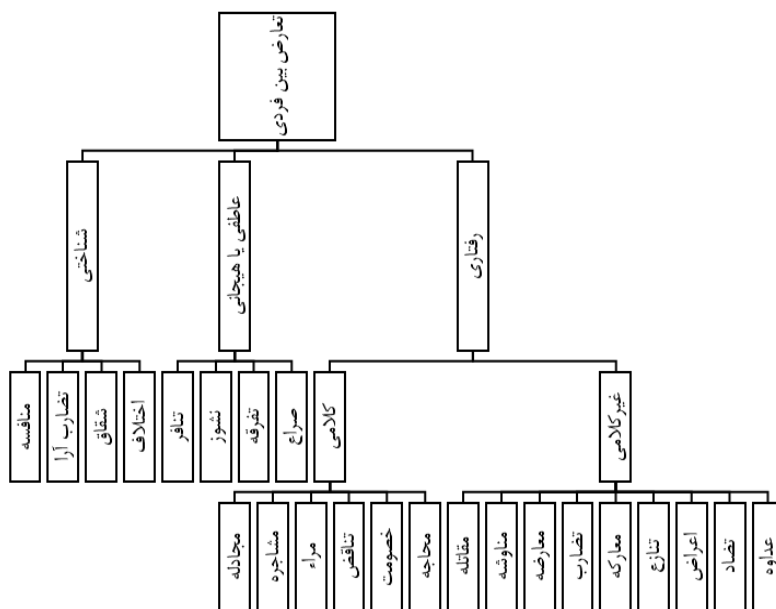
با تأیید خبرگان در جدول ۴، می‌توان مفاهیم مرتبط با «تعارض بین فردی» را در شکل ۱ نشان داد. این مفاهیم به سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری اشاره دارند. تعارض رفتاری ممکن است به

صورت کلامی یا غیرکلامی اتفاق بیفتند.

جدول ۴: روایی محتوایی مفاهیم حوزه معنایی تعارض بین فردی در منابع اسلامی

ردیف	مفهوم	نمره CVI	تأیید یا رد	ردیف	مفهوم	نمره CVI	تأیید یا رد
۱	تعارض	۱	تأیید	۱۶	خصومت	۱	تأیید
۲	صرع	۱	تأیید	۱۷	تفرقه	۰/۵۷	رد
۳	اختلاف	۱	تأیید	۱۸	تضاد	۱	تأیید
۴	مناوشه	۱	تأیید	۱۹	مراء	۱	تأیید
۵	تنازع	۱	تأیید	۲۰	فتنه	۰/۵۷	رد
۶	تناقض	۱	تأیید	۲۱	نشوز	۱	تأیید
۷	انتقاد	۰/۷۱	رد	۲۲	تنش	۰/۷۱	رد
۸	رقابت	۰/۷۱	رد	۲۳	مهاجه	۱	تأیید
۹	تتافر	۱	تأیید	۲۴	منافسه	۱	تأیید
۱۰	عداوت	۱	تأیید	۲۵	تضارب آرا	۱	تأیید
۱۱	معارضه	۱	تأیید	۲۶	تضارب	۱	تأیید
۱۲	مشاجره	۱	تأیید	۲۷	معارکه/ معرکه	۱	تأیید
۱۳	اعراض	۱	تأیید	۲۸	مقاتله	۱	تأیید
۱۴	مجادله	۱	تأیید	۲۹	ستیز	۰/۷۱	رد
۱۵	شقاق	۱	تأیید	۳۰	کشمکش	۰/۷۱	رد

شکل ۱: مفاهیم مرتبط با تعارض بین فردی

در کنار مفاهیمی که در حوزه شناختی به تعارض بین فردی اشاره دارد مفاهیم دیگری هم هست که نشان از حساسیت‌ها و عواطف انسانی دارد؛ مثلاً مفهوم «تنافر»، که به معنای حس پایداری از بیزاری یا خصومت فعال بین دو نفر است، در روایات این‌گونه بیان شده که برکندن کوه‌ها آسان‌تر از ایجاد محبت در دل‌هایی است که تنفر در آن وجود دارد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۱۱). در مقابل، «تفرقه» به دورشدن قلب‌ها و عواطف از یکدیگر اشاره دارد و «نشوز» به معنای سرکشی و سرپیچی از یکدیگر در روابط بین افراد است. در مراتب تعارض، فرق بین «تضاد» و «تنافی» این است که «تنافی» بین دو چیزی است که «یحوز علیهما البقاء والتضاد یكون بین ما یبقی و ما لا یبقی» (عسگری، ۱۴۰۰، ص ۳۶).

مفاهیم دیگری هم هست که به نحوی از تعارض رفتاری بین افراد سخن می‌گوید. برخی از این مفاهیم به تعارض کلامی اشاره دارد و برخی دیگر به تعارض غیرکلامی. در حالی که «مشاجره» حالتی از نزاع کلامی بین افراد است که اغلب شنونده نمی‌فهمد طرف مقابل چه می‌گوید، در «تناقض» که ناسازگاری کلامی بین افراد است، طرفین دیدگاه‌هایی دارند که با هم در تضاد است و نمی‌توان آنها را با هم تطبیق داد. «محاجه» هم خصومت میان دو یا چند نفر است که هر کس می‌خواهد حجت و راه روشن دیگری را رد کند. عسگری (۱۴۰۰، ص ۶۳) در فروق اللغة در تفاوت بین «تضاد» و «تناقض» یادآوری می‌کند که «تناقض» در اقوال است و «تضاد» در افعال. «تناقض» در کلام یعنی هر یک از افراد کلام دیگری را نقض می‌کند یا برخی از کلام مقتضی ابطال به واسطه کلامی دیگر است (فیومی، ۱۴۰۳، ص ۶۲۲).

در «مجادله» بحث و تعارض به منظور غلبه یافتن بر دیگری اتفاق می‌افتد که ممکن است به حق باشد یا به باطل. «مراء» در برابر «جدل» معنای گسترده‌تری دارد. «مراء» در معنای تعارض کلامی و رد و بدل کردن سخن به کار می‌رود، ولی فقط به امور دینی محدود نمی‌شود، بلکه تمام امور را در بر می‌گیرد. همچنین، در «مراء» شخص سخنی می‌گوید و طرف مقابل به خرده‌گیری و اعتراض لب می‌گشاید، ولی در «جدال» نیازی نیست که جدال‌شونده آغاز کند، بلکه چه بسا دانستن عقاید او موجب آغاز جدال باشد. در «مراء» شخص قصد خودنمایی و انگیزه کوچک کردن طرف مقابل را دارد. از این‌رو تا طرف مقابل سخن نگوید نمی‌تواند وارد «مراء» شود؛ اما در «جدال» شخص قصد دارد فساد مطالب علمی طرف مقابل را به او بفهماند. بنابراین، نیازی نیست شخص مقابل سخنی بگوید.

«جدال» به تعارضات کلامی در مسائل دینی یا علمی گفته می‌شود، در حالی که «خصومت» بیشتر به ستیزهای لفظی در مسائل مالی و حقوقی اطلاق می‌شود. البته گاه «خصومت» در همان معنای «جدال» به کار می‌رود که با توجه به قیود و نشانه‌ها می‌توان آن را کاربست‌های غالب جدا کرد. این سه قریب‌المعنا هستند و در جای هم استفاده می‌شوند و تفاوت‌هایی هم دارند (تهرانی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۳۸۱، ۱۸۲ و ۱۸۳). مطابق دیدگاه اسلام و منطق قرآنی، «مجادله» اگر بر اساس مبانی عقلی و به هدف کشف حقیقت باشد تشویق می‌شود (نحل: ۱۲۵) و هر نوع «مجادله» خارج از آن نهی شده است (کهف: ۵؛ بقره: ۱۹).

«خصومت» به معنای گلاویزشدن دو نفر با یکدیگر آمده و سپس به گفت‌وگو و مشاجرات لفظی اطلاق شده و برخلاف «جدل» بیشتر در امور دنیایی است (میرزایی، ۱۳۹۰) و درجه‌ای شدیدتر از اختلافات عادی است. گویا وقتی دو نفر با هم نزاع می‌کنند گفته‌هایشان درهم و برهم می‌شود و شنونده نمی‌فهمد طرف مقابل چه می‌گوید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۴۰۵). درخت (شجر) به سبب تداخل و درهم‌آمیختن شاخه‌هایش بدین نام خوانده شده است (طبرسی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۴۱۳). این نوع از تعارض، مخرب است و اسلام، مسلمانان را از ایجاد خصومت بر حذر داشته است. خصومت و دشمنی، پاکی و صفای قلب را از میان می‌برد و نفاق و تزویر برای صاحبش به بار می‌آورد^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۰۱). علم اخلاق «خصومت» را به معنای تعارض لفظی با دیگران به قصد تحمیل مال یا استیفای حق می‌داند. پس هدف از این پیکار جنبه مالی یا حقوقی است؛ البته گاه «خصومت» در معنای نزاع لفظی با دیگران برای اثبات عقیده خویش هم به کار رفته است که شاید بتوان آن را نوعی استیفای حق نامید (تهرانی، ۱۳۸۱، ص ۲۱۸).

مفهوم «عداوت» یا «دشمنی»، راجع به حق، کسی یا چیزی است که در رفتار خصومت‌آمیز بروز می‌کند. در قرآن کریم، عداوت دو گونه است: الف. عداوت به قصد دشمنی و خصومت (نساء: ۹۲؛ فرقان: ۳۱)؛ ب. دشمنی و عداوتی که از روی قصد نباشد، بلکه حالتی به او دست می‌دهد که اذیت می‌شود، همان‌گونه که از دشمنان اذیت و آزار می‌بیند (شعراء: ۷۷). در سه جای قرآن («بغض» و «عداوت») با هم به کار رفته است (مانده: ۶۴ و ۹۱؛ ممتحنه: ۴). از این‌رو می‌توان گفت «بغض» نوعی نفرت درونی است از چیزی که نفس از آن روی گردانیده است و در صورت شدت، در مقام عمل، از آن به «عداوت» تعبیر می‌شود (اعتصامی، ۱۳۹۷، ص ۵۱ و ۵۲). البته ابن‌منظور عداوتی را که باعث تجاوز در حق دیگری شود «ظلم» می‌داند، نظیر آیه ﴿فَیَسُبُوا اللَّهَ عَدُوًّا﴾

۱. «إِيَاكُمْ وَالْخُصُومَةَ فَإِنَّهَا تُشْغَلُ الْقَلْبُ وَتُورَثُ الْتِفَاقُ وَتَكْسِبُ الصَّغَائِرَ».

(ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۳۲).

در مفهوم «تضاد» دو طرف می‌کوشند به گونه‌ای عمل کنند که دیگری نتواند به خواسته‌هایش برسد و اغلب باعث موانعی برای دستیابی به اهداف یا خواسته‌های یکدیگر می‌شوند. در مفهوم «ضرب»، افراد با بازداشتن یکدیگر از ناسازگاری به واسطه تنبیه بدنی یا کتک‌کاری در رسیدن به خواسته‌هایش می‌کوشند. در تعارضات شدید برای جلوگیری از تعارض رفتاری اقدام به حذف طرف درگیر می‌کنند.

مفهوم «اعراض» به نوعی از «تعارض» اشاره دارد که به طرف متعارض با هدف دورشدن بی‌توجهی می‌شود. باید توجه داشت بین «اعراض» و «غفلت» تفاوت‌هایی هست؛ در «غفلت» انسان بدون توجه از چیزی روی‌گردان می‌شود، ولی در «اعراض» علی‌رغم اینکه به چیزی توجه دارد از آن روی برمی‌گرداند (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۴۲۳). با اینکه در برخی آیات قرآن مفهوم «اعراض» منفی است، اما گاهی اعراض مطلوب است، مانند رابطه با اهل معصیت و رابطه با انسان‌های پست و اطاعت نکردن از آنها و رابطه با دشمنان خدا، که همگی از مصادیق اعراض پسندیده هستند (رانی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۶).

مفهوم «عداوت» به دشمنی و انزوا در قبال شخص یا چیزی اشاره دارد که با رفتار خصومت‌آمیز و در تضاد با طرف دیگر درگیری صورت می‌گیرد. وقتی تعارض بین افراد در حدی است که به تجاوز و گذشتن از حد خودش می‌رسد «عداوت» بروز می‌کند. در مفهوم «ضرب»، افراد با استفاده از تنبیه بدنی یا تهدید، در رسیدن به خواسته‌هایشان می‌کوشند. اگر تعارضات شدید شده باشد چه‌بسا طرف درگیری از محیط خارج شود تا از تعارض جلوگیری گردد.

بر اساس نتایج این پژوهش و شناسایی مفاهیم مرتبط با «تعارض بین فردی» در منابع اسلامی پیشنهاد می‌شود محققان در تحقیقات بعدی با جمع‌آوری مستندات اسلامی در حوزه مفاهیم شناسایی شده، مؤلفه‌های تعارض را استخراج کنند و به الگوی حل تعارض بر اساس منابع اسلامی بپردازند. در ادامه، می‌توان مدل اسلامی حل تعارض را با مدل‌های موجود بر اساس روان‌شناسی بومی و فرهنگی سنجدید.

فهرست منابع

قرآن کریم.

ابن اثیر، مبارک بن محمد (۱۳۷۶). *النهاية في غريب الحديث والأثر*، چاپ چهارم، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.

۸۰

پژوهش‌نامه روان‌شناسی اسلامی | پاییز و زمستان ۱۴۰۲

- ابن اشعث، محمد بن محمد (بی تا). الجعفریات، تهران: مكتبة النینوی الحديثة.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). امالی، چاپ اول، تهران: کتابچی.
- ابن زهرة، حمزه بن علی (۱۳۷۵). غنية النزوع إلى علمی الأصول والفروع، تحقیق: بهادری، قم: مؤسسة الإمام الصادق علیه السلام.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۱۲). المحکم والمحیط الأعظم، الطبعة الاولى، بیروت: دار الكتب العلمية.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴). تحف العقول، مصحح: علی اکبر غفاری، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن فارس، أحمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة، قم: مكتب الاعلام الاسلامیة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب، الطبعة الثالثة، بیروت: دار صادر.
- احمدی، فاطمه سادات (۱۳۹۰). مدیریت تعارض در قرآن و سنت، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم حدیث، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱). تهذیب اللغة، حاشیه: عبدالکریم و سلامی، الطبعة الاولى، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اعتصامی، عبدالمجید (۱۳۹۷). «مفهوم شناسی برائت»، در: امامت پژوهی، س ۸، ش ۲ (۲۴)، ص ۳۹-۷۵.
- الویری، محسن (۱۳۹۲). «امام کاظم علیه السلام و مدیریت تعارض»، در: مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام کاظم، ۷، ج ۱.
- ایزدی یزدان آبادی، احمد (۱۳۷۹). مدیریت تعارض، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- بستانی، فؤاد (۱۳۷۵). فرهنگ ابجدی، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلامی.
- بعلبکی، روحی (۲۰۰۸). المورد الحدیث قاموس انکلیزی عربی حدیث، بیروت: دار العلم للملایین.
- البلاذری، أحمد بن یحیی (۱۹۹۶). انساب الاشراف، تحقیق: سهیل زکار و ریاض الزرکلی، الطبعة الاولى، بیروت: دار الفکر.
- بولتون، رابرت (۱۳۸۱). روان شناسی روابط انسانی، ترجمه: سهرابی و روشنایی، تهران: رشد.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰). غرر الحکم، تصحیح: مهدی رجایی، قم: دار الكتاب الإسلامی.
- تهرانی، مصطفی (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی، تهران: فرهنگ معاصر.

- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶). الصحاح، تصحیح: عطار، بیروت: دار العلم للملایین.
- حجتی، محمد حسین (۱۳۹۷). «تعارض و نظریات آن در اسلام و مکاتب رایج مدیریتی»، در: معارف اسلامی و مدیریت، س ۴، ش ۷، ص ۸۱-۱۰۵.
- حمیری، عبد الله بن جعفر (۱۳۷۱). قرب الإسناد، الطبعة الاولى، قم: مؤسسة آل البيت للإحياء التراث.
- حیدری، محمد (۱۳۸۱). معجم الأفعال المتداولة، الطبعة الاولى، قم: المركز العالمي للدراسات الإسلامية.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات الفاظ القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، الطبعة الاولى، بیروت: دار الشامیة.
- ربانی، مصطفی (۱۳۹۳). مهارت‌های انبیا در قرآن کریم با بهره‌گیری از مدیریت تعارض، رساله دکتری مدرسی معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور.
- رضائیان، علی (۱۳۸۵). مدیریت تعارض و مذاکره، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴). تاج العروس، الطبعة الاولى، بیروت: دار الفکر.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۹۷۹). أساس البلاغة، الطبعة الاولى، بیروت: دار صادر.
- سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الیه (۱۳۸۰). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: آگاه.
- شجاعی، محمدصادق؛ جان‌بزرگی، مسعود؛ عسگری، علی؛ غروی راد، سید محمد؛ پسندیده، عباس (۱۳۹۳). «کاربرد نظریه حوزه‌های معنایی در مطالعات واژگانی ساختار شخصیت بر پایه منابع اسلامی»، در: مطالعات اسلام و روان‌شناسی، س ۸، ش ۱۵، ص ۷-۳۸.
- شفیعی، عباس؛ خدمتی، ابوطالب؛ پیروز، علی آقا (۱۳۸۵). رفتار سازمانی با رویکرد اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- شیبانی، اسحاق بن مرار (۱۹۷۵). کتاب الجیم، تحقیق: ابراهیم ایاری، قاهره: الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، علی بن حسن (۱۳۷۹). مشکاة الانوار فی غرر الاخبار، تحقیق: محمدی و هوشمند، قم: دار الثقلین.

طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرين، چاپ سوم، تهران: مرتضوی.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷). کتاب الخلاف، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
 عریضی، علی بن جعفر (۱۳۶۸). مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، مشهد: المؤتمر العالمی
 للإمام الرضا علیه السلام، مؤسسه آل البيت علیهم السلام للاحیاء التراث.
 عسکری، حسن بن عبد الله (۱۴۰۰). مصححة و مقابلة علی عدة مخطوطات و نسخ معتمدة،
 بیروت: دار الآفاق الجديدة.
 علی بن حسین (۱۳۹۴). رساله حقوق امام سجاد علیه السلام، ترجمه: محمد حسین افشاری، قم: مشهور.
 عمید، حسن (۱۳۶۲). فرهنگ عمید، تهران: امیرکبیر.
 فتحی آشتیانی، علی؛ محمدی، بهاره؛ فتحی آشتیانی، مینا (۱۳۹۵). آزمون های روان شناختی،
 تهران: بعثت.

فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹). کتاب العین، چاپ دوم، قم: هجرت.
 فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵). القاموس المحیط، الطبعة الأولى، بیروت: دار الکتب العلمیة.
 فیومی، احمد بن محمد (۱۴۰۳). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، الطبعة الثانية،
 قم: مؤسسه دار الهجرة.

قرائتی، محسن (۱۳۸۸). تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس های از قرآن.
 قرشی بنایی، علی اکبر (۱۴۱۲). قاموس قرآن، چاپ ششم، تهران: دار الکتب الاسلامیة.
 کاظمیان، سمیه؛ شریعتی، صدرالدین (۱۳۹۲). «طراحی الگوی آموزشی حل تعارض خانواده بر
 مبنای دیدگاه انسان شناسانه آیت الله جوادی آملی»، در: فرهنگ مشاوره و روان درمانی، س ۴،
 ش ۱۳، ص ۱۱-۳۴.

کرینتر، روبرت؛ کینیکی، کی دون (۱۳۹۳). رفتار سازمانی: رویکردهای روان شناختی و سازمانی،
 ترجمه: بهمن پارسایان و مریم السادات میرقادر، تهران: سمت.
 کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی، تصحیح: غفاری و آخوندی، تهران: دار الکتب الاسلامیة.
 کولتتر، جان (۱۳۶۹). ارتباط گفتاری میان مردم، ترجمه: قاسم کبیری، تهران: امیرکبیر.
 لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). عیون الحکم والمواعظ، تصحیح: حسنی بیرجندی، قم:
 دارالحديث.

- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). بحار الاتوار، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مرتضوی، محمدرضا؛ عرضی، علی (۱۳۹۶). «روان‌شناسی تعارض و رهبری: تأملی بر ابعاد تعارض و استراتژی‌های مدیریت آن»، در: مدیریت دولتی، س ۹، ش ۱، ص ۵۵-۷۶.
- مسعودی، عصمت؛ میرزایی، فرشته (۱۳۸۸). «بررسی تعارض از منظر مکتب اسلام و تئوری‌های مدیریت»، در: اندیشه مدیریت، س ۳، ش ۱، ص ۱۳۳-۱۶۴.
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، الطبعة الثالثة، بیروت، قاهره، لندن: دار الکتب العلمیة، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- مظفر، محمدرضا (۱۳۸۲). المنطق، گردآوری: علی شیروانی، قم: دار العلم.
- معلوف، لويس (۱۴۱۵). المنجد فی اللغة، بیروت: دار المشرق.
- موسی، حسین یوسف (۱۴۱۰). الإفصاح، الطبعة الرابعة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- مهنا، عبد الله علی (۱۴۱۳). لسان اللسان: تهذیب لسان العرب، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- میرزایی، فرشته (۱۳۹۰). مدیریت تعارض از دیدگاه صاحب‌نظران مدیریت و مکتب اسلام، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۳۷۰). معراج السعادة، قم: هجرت.
- نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل، بیروت: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
- یونس، اقبال (۱۳۷۵). «مدیریت تعارض: مدل سلام»، ترجمه: عسکر نوربخش، در: مصباح، س ۹، ش ۳۳، ص ۸۱-۹۳.
- Abu Nimer, M. (2001). "Conflict Resolution, Culture, and Religion: Toward a Training Model of Interreligious Peacebuilding", in: Peace Research, 38 (6): 685-704.
- Abu-Nimer, M. (2003). *Nonviolence and Peacebuilding in Islam*, Florida: University Press of Florida.
- Babbie, E. (2011). *The Basic of Social Research*, USA: Wadsworth, Cengage Learning.
- Barki, H.; Hartwick, J. (2001). "Interpersonal Conflict and its Management in Information Systems", in: *Development, MIS Quarterly*, 25: 217-250.

- Barki, H.; Hartwick, J. (2004). "Conceptualizing the Construct of Interpersonal Conflict", in: *International Journal of Conflict Management*, 15: 216-244.
- Bercovitch, J.; Kremenyuk, V.; Zartman, I. W. (2009). *The SAGE Handbook of Conflict Resolution*, London EC1Y 1SP, Sage Publications.
- Coleman, P. T.; Deutsch, M. (2014). *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*, 3rd Edition, San Francisco: Jossey-Bass.
- Dahrendorf, R. (1958). "Toward a Theory of Social Conflict", in: *Journal of Conflict Resolution*, 2: 170-183.
- Fink, C. F. (1968). "Some Conceptual Difficulties in the Theory of Social Conflict", in: *Journal of Conflict Resolution*, 12: 412-460.
- Gary, R. V. (2013). *APA Dictionary of Clinical Psychology*, 1st ed, American Psychological Association, Washington, DC.
- Hellriegel, D.; Slocum, Jr., J. W. (2012). *Organizational Behavior*, 13th Edition, South-Western Cengage Learning, USA.
- Hocker, J. L.; Wilmot, W. W. (1985). *Interpersonal Conflict*, 2nd edition, Dubuque, IA: W. C. Brown.
- Jehn, K. A.; Mannix, E. A. (2001). "The Dynamic Nature of Conflict: Longitudinal Study of Intragroup Conflict and Group Performance", in: *Academy of Management Journal*, 44: 238-251.
- Kadayifci-Orellana, S. A. (2003). "Religion, Violence and the Islamic Tradition of Nonviolence", in: *Turkish Yearbook of International Relations*, 34.
- Mack, R. W.; Snyder, R. C. (1957). "The Analysis of Social Conflict: Toward an Overview and Synthesis", in: *Journal of Conflict Resolution*, 1: 212-248.
- Pollack, J. (2020). *Conflict Resolution Playbook Practical Communication Skills*, Emeryville, California, Rockridge Press.

Rahim, M. A. (2001). *Managing Conflict in Organizations*, Quorum Books, Westport, Connecticut, London, ISBN.

Schermerhorn Jr., J. R.; Hunt, J. G.; Osborn, R. N.; Uhl-Bien, M. (2010). *Organizational Behavior*, 11 e, United States of America, 2010.

Shultz, K. S.; Whitney, D.; Zickar, M. J. (2020). *Measurement Theory in Action Case Studies and Exercises*, 3rd Edition, New York: Routledge.

Tjosvold, D.; Poon, M. (1998). "Dealing with Scarce Resources: Open-Minded Interaction for Resolving Budget Conflicts", in: *Group & Organization Management*, 23 (3): 237-255.

Wall Jr., J. A.; Callister, R. R. (1995). "Conflict and its Management", in: *Journal of Management*, 21: 515-558.

<https://ontology.birzeit.edu>

<https://www.almaany.com>

